

14

Nivelurile rușinii

„... Jocurile de priviri, efectele de oglindire și problemele de identitate sunt strâns legate.“

– Max Pagès, *Psychothérapie et complexité*, 1993

Rușinea nu apare în funcționarea psihică dintr-odată, așa că nu putem stabili o corelație directă între confruntarea cu violențe care umilesc și interiorizarea sentimentului de rușine. Interiorizarea are loc în etape succesive, reacțiile la fiecare dintre aceste etape favorizând sau împiedicând procesul de interiorizare.

De la conștientizarea de sine ca ființă diferită, unică, având propria identitate... până la afirmarea propriei persoane ca subiect socioistoric, se desfășoară un proces îndelungat care are loc treptat. Dacă, așa cum este descris de Didier Anzieu (1988), aparatul psihic se constituie din straturi după modelul cojilor de ceapă, unele dintre aceste straturi favorizează apariția sentimentului de rușine.

Acest proces prezintă cinci momente decisive:

- stadiul oglinzii și intrarea în lume prin intermediul narcisismului;

- stadiul oedipian sau confruntarea cu interzisul și cu ordinea simbolică;
- stadiul comparațiilor și descoperirea lumii sociale la sfârșitul perioadei de latență;
- stadiul adolescenței când se afirmă alegerile sexuale și sociale;
- intrarea în viața socială a tinerilor adulți sau căutarea unui loc și afirmarea identității ca cetățean.

Aceste stadii nu corespund unor etape care trebuie depășite consecutiv, ci diferitelor aspecte ale dezvoltării individului (R. Perron, 1985), ce se desfășoară în mod recursiv, fiecare element nou fiind influențat de cele anterioare și contribuind totodată la recompunerea lor.

Stadiul oglinzii

Stadiul oglinzii este primul moment de conștientizare a identității. Pe la opt luni, sub privirea mamei, copilul descoperă „asumarea jubilară a imaginii speculare“ (J. Lacan, 1966), adică existența sa ca ființă separată de mamă. Momentul fuziunii (adică indistinția fizică și psihică) ia sfârșit, pentru a-și da seama că dublul din oglindă nu este altul decât el însuși. Asemenea lui Narcis care își descoperă imaginea, jubilația născută din această descoperire îl încântă și îl fascinează, apărând în același timp și angoasa față de celălalt, de străin, de cel care nu este el însuși. Conștientizarea de sine și plăcerea narcisistă sunt indisolubil legate de frica de a se pierde pe sine, de anxietatea de separare și de confruntarea cu ceilalți.

Copilul își recunoaște mama alături de care se află în siguranță. Eliberându-se de fuziunea originară, copilul își va găsi propria identitate, învățând să-l identifice pe celălalt și să se separe de el. În timpul acestui proces de învățare, el poate experimenta pentru prima dată rușinea. O observăm atunci când se apropie un adult și constată

că nu este nici mama, nici tatăl său și că nu-l recunoaște. Reacția lui este atunci să-și întoarcă capul, să se chircească cu fața în jos și să înceapă să plângă. Incapabil să-l recunoască pe celălalt, este cuprins de angoasă. Lipsit de autonomie, copilul nu se poate recunoaște pe el însuși în fața celui alt.

Această experiență de bază poate servi ca o matrice pentru un aspect nodal al rușinii. În relația duală, copilul este supus dorinței mamei. Adică nu este un „subiect“, ci o lipsă, „un zero“, pentru că nu este situat în rețeaua simbolică. Când mama nu este prezentă pentru a-i satisface atotputernicia imaginară, copilul nu mai este nimic, ca și cum existența i-ar fi fost anulată. Încearcă atunci să dispară pentru a scăpa de angoasa neantului de care se simte cuprins. De unde și importanța primelor experiențe în care va învăța încrederea, autonomia și siguranța, toate aceste elemente primite din afară, în special din relația cu mama.

Încrederea în sine depinde de încurajările de a interacționa cu ceilalți pentru a-și depăși neîncrederea inițială provocată de o persoană străină. Rasismul și xenofobia sunt parțial fondate pe această angoasă arhaică ce provoacă frica și chiar ura față de persoanele străine. Copilul are nevoie de aprobare pentru a se deschide către alte persoane, pentru a-și testa capacitatea de individualizare, pentru a se situa ca o ființă unică în relații multiple. Lipsa de înțelegere și de sprijin poate trezi un sentiment de rușine care îi afectează identitatea primară.

Aceste experiențe originare determină imaginea de sine și stima de sine. Relația dintre sine și sine condiționează relația cu ceilalți și, în consecință, capacitatea de a iubi. Relația copilului cu dublul său și cu ceilalți se produce sub privirea mamei și a tatălui, priviri esențiale pentru a stabili încrederea în sine sau neîncrederea, admirația sau disprețul. „Câteodată, separarea este trăită într-un mod victorios, copilul are senzația că se smulge din brațele materne, că se lansează

spre viitor, luându-și zborul, se simte sprijinit prin aprobarea ambilor părinți [...] Este mândru de propria-i independență și de admirația pe care o citește în ochii părinților [...] Alteori, dimpotrivă, despărțirea se joacă pe modul înfrângerii. Copilul nu se lansează, are impresia că nu primește sprijin. Simțindu-se în plus și lipsit de valoare, el experimentează izolarea și descoperă rușinea.“ (J. Maisondieu, 1992)

De cele mai multe ori, separarea nu este însoțită nici de admirație necondiționată, nici de respingere sau indiferență. După cum subliniază Maisondieu: Oare se desprinde de mâna mamei pentru că se vede în oglindă și este fascinat față de dublul său ori simte că interesul ei față de el scade și din acest motiv devine cineva? Lucrurile nu sunt atât de clare, dar în acel moment decisiv al existenței, când luăm distanță față de noi înșine și de mamă, în spațiul dintre oglindă și priviri... suntem marcați pentru totdeauna de prima impresie... de acum înainte, între rușine și mândrie, vom fi dependenți de stimă.“ (J. Maisondieu, 1992) Nevoia de a „ajunge cineva“ vine din aspirația de a răspunde dorințelor părinților, care așteaptă de la copii să le îndeplinească visele de grandoare, dar și din nevoia imperativă de a se separa, de a scăpa de riscul alienării, generat de respectivele dorințe. Aceste mize nu țin de conștientizarea intelectuală. Fragilitățile narcisice sunt susținute de experiențe arhaice, emoționale, în mare măsură inconștiente, a căror geneză este timpurie. Nevoia de a fi iubit în timp ce te consideri nedemn de iubire își are rădăcinile în aceste experiențe timpurii de iubire și respingere. Abandonul timpuriu favorizează apariția sentimentelor de rușine. La fel, în cazul spitalizării, și în toate situațiile de rele tratamente, ori de câte ori copilul este abandonat sau tratat ca un obiect. În experiența originală a stadiului oglinzii, sunt întruniți toți parametrii pentru intrarea copilului în universul iubirii și al rușinii. Vedem cum se conturează un prim lanț causal între relația duală, stadiul oglinzii, identificarea cu obiectul

dorinței, narcisismul, angoasa de separare, teama de abandon, privirea celuilalt, stima de sine și lipsa ei.

Stadiul oedipian

În timpul primelor sale relații, „copilul nu vede în celălalt, în imaginea din oglindă sau în mama sa decât o persoană asemănătoare cu care se contopește și se identifică“. (A. Rifflet-Lemaire, 1970, pag. 144) Fuziunea cu mama este o stare de preluare imaginară în care copilul se confundă cu obiectul dorinței sale. Această indistinție, numită narcisism primar, nu permite accesul la individualitate. Stadiul oedipian duce la reconsiderarea preluării imaginare și la intrarea copilului în registrul simbolic prin conștientizarea individualității sale în familie și în societate.

Complexul lui Oedip este așadar o etapă esențială a dezvoltării în care un terț, reprezentat de tată, impune o interdicție care rupe copilul de obiectul dorinței sale. Făcând cunoștință cu legea tatălui și, prin aceasta, cu ordinea simbolică, el se sustrage fuziunii imaginare pentru a pătrunde în lumea dorințelor. Renunțând la obiectul primar, el se poate deschide către lume și poate multiplica obiectele dorinței sale. Astfel, copilul se afirmă ca un subiect autonom, capabil să se diferențieze. „Rezoluția complexului lui Oedip eliberează subiectul conferindu-i, o dată cu numele și locul în constelația familială, subiectivitatea; de asemenea, îi facilitează realizarea de sine prin participarea sa în lumea limbajului, a culturii și civilizației.“ (A. Rifflet-Lemaire, 1970, pag. 150) Prin interiorizarea legii, copilul se identifică cu tatăl, care devine un model pentru el. Legea îi permite să scape de supunerea față de dorința celuilalt. Separat de mamă, poate dispune de el însuși și poate avea acces la lumea socială, la cultură și individualitate. Aici înțelegem importanța Supraeului ca autoritate prohibitivă, dar și protectoare și structuratoare, care poate scuti eul în fața cerințelor Sinelui și Idealului eului.

În acest proces, Jacques Lacan a insistat asupra unui punct anume: pentru ca tatăl să fie recunoscut ca reprezentant al legii, cuvântul lui trebuie să fie recunoscut de mamă. „Dacă poziția tatălui este pusă în discuție, copilul rămâne supus mamei.“ (J. Lacan, 1966)

Atunci când identificarea paternă este contestată, fie pentru că este absentă, fie pentru că este invalidată în discursul mamei sau de către o autoritate surogat, copilul este vulnerabilizat. Frecvența scenelor evocate în poveștile de rușine care arată o surpare a imaginii paterne, atunci când nu este vorba de o adevărată năruire, sunt semnul unei falii apărute în stadiul oedipian. Este ca și cum părinții nu ar fi știut sau nu ar fi putut să le ofere copiilor temelia necesară pentru a putea pătrunde în lumea simbolică. În schimb, interiorizarea legii pare a fi un element cheie în rezistența la violențele umilitoare și în procesul de interiorizare a rușinii.

Rușinea apare atunci când privirea sau cuvântul altora găsește un ecou în subiect, acesta neștiind să i se opună. Este siderat de parcă nu ar fi avut niciun mijloc de a se apăra. Asemenea situații apar atunci când copilul nu s-a putut baza pe părinți pentru a deveni autonom. Rolul Supraeului ca autoritate limitativă este deci crucial. Eșecul patern nu îi permite copilului să interiorizeze elementele supraeului care l-ar ajuta să se structureze. Dacă nu se poate proteja din interior, va fi cu atât mai vulnerabil la judecata celorlalți, mai ales atunci când aceasta atacă imaginea parentală. Cum s-ar putea identifica cu legea tatălui dacă acesta din urmă este invalidat?

Interiorizarea legii și a interzisului instituit de ea au un alt efect. Și anume de a conduce copilul să renunțe la obiectul primar al dorinței sale, să dorească alte obiecte și să se confrunte cu diferențierea sexuală. Copilul se va poziționa în ordinea generațiilor (copil al acestui tată și al acestei mame) și în ordinea sexelor (ca băiat sau ca fată). Curiozitatea sexuală îi este trezită. Dorința de a înțelege misterele procreării și ale iubirii devine imperioasă. Astfel, el va descoperi pu-

doarea, nuditatea și, uneori, rușinea adulților când vine vorba despre chestiuni sexuale.

La început, în exaltarea narcisismului său triumfător, copilului îi place să-și etaleze nuditatea. Până în momentul în care o privire vine să-i spună că „nu-i frumos“, sau cel puțin lipsit de pudoare să se arate așa. Astfel, el învață pudoarea când este gol în fața altora. Ca în Geneză, Adam și Eva sunt alungați din paradis pentru că nu au ascultat de Dumnezeu și devin conștienți de goliciunea lor. Vina și rușinea apar simultan. Ideea de greșeală și impulsul de a-și ascunde organele sexuale, de asemenea. Odată cu apariția curiozității sexuale, copilul învață să se ascundă. Încercând să afle, începe să mintă și să se ascundă. Dorința de a cunoaște este iremediabil legată de dorința de a-și însuși persoana iubită și de a scăpa de rivali. Curiozitatea sexuală își are rădăcinile în confruntarea dorinței și a interzisului.

Când copilul devine conștient de diferența dintre sexe, i se trezește curiozitatea. Încearcă să înțeleagă și pune întrebări. Această descoperire trezește pe de o parte anxietatea de castrare în cazul băieților, dar și anxietatea „micuțului“ care nu poate fi un obiect sexual satisfăcător pentru „cei mari“. Rușinea de a fi gol și sentimentul de inferioritate au aceeași origine. Copilul încearcă să-și ascundă organele sexuale pentru a-și ascunde impotența, micimea, faptul că nu este atât de interesant. El se descoperă nesemnificativ când află că tata și mama sunt atrași unul de celălalt și mai interesați să se satisfacă împreună decât cu el.

Confruntarea cu un terț care reprezintă legea și ordinea îl readuce într-un fel „la locul lui“. El trebuie atunci să abandoneze pretențiile megalomane de a stăpâni lumea și dorința de a fi un obiect sexual satisfăcător pentru tatăl sau mama sa. Copilul trebuie să trăiască experiența de a fi doar unul dintre alții și să învețe că este prea mic pentru a pretinde că ia locul adulților, în ciuda dorinței sale de a se

descotorosi de unul dintre părinți pentru a-i ocupa locul lângă celălalt.

Căderea înseamnă și acest lucru. Copilul care se credea rege descoperă că nu este totul pentru părinții săi, că trebuie să-i împartă, că altcineva este preferat în locul lui, că nu este inestimabil. Rușinea este legată în mod fundamental de sentimentul de abandon, a cărui intensitate este legată de modul în care este trăit, la nivel de fantasmă (sentimentul de a nu fi fost dorit sau de a fi mai puțin iubit decât alții) sau că se bazează pe elemente din realitate. Între sentimentul de abandon sau disperarea copilului care își surprinde părinții făcând dragoste (fantasma scenei primitive) și situația orfanului, abandonat cu adevărat de mamă, consecințele psihice sunt evident diferite. La nivel fantasmatic, fiecare copil experimentează teama de a fi abandonat și se simte devalorizat atunci când își dă seama că nu este *his Majesty the baby*, puilul mamei, dar și că este prea mic pentru a o satisface. Nu vom intra aici într-o discuție asupra validității acestor ipoteze pentru fete, decât pentru a sublinia că Oedip îi determină atât pe băieți, cât și pe fete să renunțe la pretenția de a întrupa copilul-rege, să renunțe la a fi de neprețuit.

Descoperim aici un al doilea lanț causal între rușine, conflictele oedipiene, identificarea cu tatăl, interiorizarea legii, intrarea în ordinea simbolică, eșecul patern, pudoare și sentimentul de inferioritate.

Complexul lui Oedip îl obligă pe copil să intre în lumea dorinței: renunțând la a fi totul pentru mamă, se deschide către restul lumii și poate să prindă gustul de a căuta stima celorlalți. Triangulația îl conduce la interiorizarea legii, deschide accesul la ordinea simbolică și la interiorizarea normelor sistemului cultural și social. Valoarea lucrurilor și a ființelor nu va mai fi măsurată doar după criteriul privirii parentale. Deschiderea către diferențiere face posibilă conceperea altor judecăți de valoare. Stima de sine nu mai depinde doar de dragostea părintească, ci și de ochii celorlalți. Lumea socială devine o

referință, un teren de aventură, un univers în care va trebui să se diferențieze.

„Am învățat să compar“

Odată cu perioada de latență, se stabilește o ruptură din ce în ce mai clară între inconștient și conștient. Reprimarea își produce efectele și copilul intră în ceea ce se numește „vârsta rațiunii“. Își dezvoltă capacitatea de a evalua, de a face judecăți de valoare, de a-și forma propria opinie. „Rușinea este legată de această formidabilă capacitate de a estima valoarea actelor, obiectelor sau oamenilor, în măsura în care ne permite să înțelegem că noi înșine suntem evaluați de alții. Judecata celorlalți este reținută în măsura în care ne folosim de ea pentru a-i aprecia. În sens invers, felul în care îi considerăm este aliniat cu felul în care ei ne privesc pe noi.“ (Maisondieu, 1992)

Copilul învață să compare. Dacă complexul lui Oedip l-a „pus la locul lui“, el devine conștient de locurile ocupate de ceilalți. Începe să facă distincția între cei mari și cei mici, cei puternici și cei slabi, cei bogați și cei săraci, cei puternici și cei dominați, cei buni și cei răi... „Învățasem să compar“, scrie Annie Ernaux, când trece în clasa a șasea și își dă seama că părinții ei au un statut social devalorizat în ochii profesorilor și colegilor ei. „Părinții mei erau zei, dar am descoperit încetul cu încetul că nu sunt așa, că erau disprețuiți.“¹

Atunci poate avea loc o experiență bulversantă: năruirea imaginii parentale pe care am menționat-o deja. Copilul descoperă că părinții săi, pe care i-a pus pe un piedestal, care reprezentau forța, puterea, cunoașterea și perfecțiunea, sunt de fapt slabi, neputincioși, inculți și imperfecti. Căderii copilului rege îi corespunde căderea părinților idealizați. Freud își vede tatăl împins și insultat fără să reacționeze. Alain face publică infidelitatea paternă. Martine își dă seama că tatăl

¹ Cf. scrisorii lui Annie Ernaux din *Nevroza de clasă*, Editura Philobia, 2021.

ei este un ratat și posibil chiar un criminal. Michel descoperă că mama lui are dorințe „vinovate“ față de un nobil pe care ar trebui să-l disprețuiască. Lui Bernadette, atunci când cere sprijinul și protecția mamei în fața nedreptăților îndurate la școală, i se spune că este mai bine să se resemneze. Claude și Pierre sunt confrunțați cu violența și alcoolismul tatălui. Văzând ce înseamnă eșecul parental, copilul este consternat. Descoperă o altă rușine, nu în raport cu el însuși, ci în raport cu ei. Descoperă că sunt slabi, neputincioși, resemnați, uneori lași și violenți, ceea ce îi provoacă sentimente conflictuale. Ura și disprețul față de acest părinte ratat, atracția și invidia față de cei puternici, cei bogați. Dar, concomitent, copilul experimentează ura și disprețul față de cei care îi umilesc rudele, rușinea de a-i fi rușine, dorința de răzbunare și reabilitare a propriilor părinți.

Învățând să compare, copilul devine conștient de diferențele de statut și de existența relațiilor sociale de dominație. El intră în „războiul nemilos al etichetelor“ (J. Maisondieu, 1992), care constă în ascunderea propriilor neajunsuri pentru a le evidenția mai bine la alții. De parcă abilitatea de a-i devaloriza pe ceilalți i-ar fi permis să se înalte el însuși. Teama de a fi disprețuit duce la strategii de îmbunătățire, adică la perpetua căutare a recunoașterii, cu atât mai disperată când ești fundamental nemulțumit de propria persoană. În paradisul copilăriei, trăim în incomparabil. Comparația ucide copilăria. Ea face intrarea în lumea socială și inițierea în jocul diferențierii care îi determină pe toți să caute să se valorizeze în raport cu ceilalți.

Teama de a fi disprețuit este proporțională cu intensitatea rușinii trăită de copilul confruntat cu eșecul părintesc. În această experiență descoperă și noțiunile de demnitate și de lipsă a ei, onoare și dezonoare, respect și lipsă de respect. Copilul devine sensibil la judecata altora.

Să ne amintim de Bernadette, care povestește despre glumele băcanului care o stigmatiza pe mama ei în fața celorlalți clienți. Sau